

2. Папирян Г.А. Международные экономические отношения: Маркетинг в туризме. М.: Финансы и статистика, 2000. 160 с.
3. Шайхутдинов Р. Куда ведет туристская тропа? // Материал подготовлен по результатам маркетингового исследования «Рынок туризма КР 2006 г.».
4. Цалокар В. Монголия: перспективы развития туризма. 2006. 58 с.

ӘОЖ 815.2

ТУҒАН ЖЕР АТАУЫ – ТҰНҒАН ТАРИХ

Таласпаева Ж.С., Балгарина Б.А.

(М.Қозыбаев ат.СҚМУ)

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс [1].

Әсіресе кең-байтақ, ұлан-ғайыр жеріміздегі миллиондаған жер-су атауларында халық тарихының ізі, халықтың дүниеге көзқарасы, тіршілік қаракеті, тұрмыс-күй, шаруашылық кәсіптерінің көріністері, әдеп-ғұрып, салт-сана, жөн-жобаның көрік бейнесі айқын зерделенген. «Қайда барсаң, Атамекен, көкейінде жатады екен», - деп ақындар жырлағандай әр адамның атамекен – алтын бесігі жаһандағы барша асылдан қымбат. Өйткені туған Жер – Ана тұнған қазына, ең байлық, таңғажайып тарих. Осы орайда халқымыздың абзал ұлы Ш.Уәлихановтың: «Көне түркі салт-сана, әдеп-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары тағы да басқалары есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады», - деген болса, Мұхтар Әуезов: «Біздің қазақ жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай су, жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», - деп орынды да нақты суреттегені кімнің де болса есінде.[2, 3б.]

Жер-су, елдімекен атаулары халқымыздың бай тілі негізінде жасалып, халық тарихымен байланысты дамиды.Топонимикалық атаулар белгілі бір оқиғалардың мерзімін меңзеуі арқылы тарихи дерек көзінің сырын саралап, танып-білуге септігін тигізеді. Олай болса, топонимдер — «жердің тілі, жазылмаған кітап» қана емес, сонымен қатар жер тарихы мен ел тарихын танытар, оның өмірінен сыр шертер тарихи шежіресі.Олар өткен тарихымыздың мәдени ескерткіші ретінде ғана маңызды емес, бүгінгі таңда зор мән-мазмұнға ие. Өйткені ешбір қоғам өмірінде, тарих деңгейінде жер-су атауларының қатысуынсыз оқиға болған емес.Мәдениеті мен ғылыми кемелденген өркениетті халықтар көне тарихтың сыр-сипатын ашуға септігін тигізер құнды мұралардың ешбірін назардан тыс қалдырмай зерттеп, ғылым елегінен өткізіп отырады. Әрбір атаудың өз тарихы, дүниеге келу сыры бар.[3, 16б.]

Ономастика – кең мағынасында(гректің «onomastikys» - атау беру) – тілі ғылымның меншікті есімдерді, олардың шығу тарихын, ұзақ уақыт тұрақты қолдану нәтижесінде түрленуін, дамуын, таралуын зерттейтін саласы. Ықшам мағынасында әртүрлі жағдайдағы меншікті есімдер, атаулар жүйесі.

Топонимика – гр. «*topos*» - жер, мекен және «*опута*» - «ат, атау» деген сөзінен шыққан географиялық атауларды, оның мән-мағынасын зерттейтін ономастиканың негізгі бөлігін білдіреді, топонимия – белгілі бір елдімекеннің (аудан, облыс, елдің т.б.) географиялық атауларының кешені деген сөз. Әрбір нысанның бейнелі топонимдік аталымдары сипаты бойынша төмендегідей негізгі түрлерге бөлінеді:

- гидроним – гректің «*hydor*» - «су» деген сөзі, яғни су нысандарының атауы;
- ороним – гректің «*oros*» - «тау» деген сөзі жер бетіндегі бедерінің кез-келген бірлігінің жалқы атауы, оның ішінде тау, төбе, шоқы, құз және т.б. атауы;
- ойконим – гректің «*oikos*» - «тұрғылықты мекен» дегенді білдіреді, кез-келген елдімекеннің жалқы атауы, оның ішінде қала типтегі атау – *астионим*, ауыл типтес елдімекен – *космоним* деп аталады;
- Ал, нысандардың көлемі бойынша топонимдердің мынадай екі деңгейі атап көрсетіледі:
 - макротопонимия – ірі табиғи немесе адам қолымен жасалған нысандардың және саяси әкімшілік бірлестіктердің атауы;
 - микротопонимия – шағын географиялық нысандардың, әсіресе жергілікті ландшафтық (орман, тоғай, алаң т.б.) атауларын жекелей атау.[4, 327 б.]

Солтүстік өлкеде жер-су аттарының орынсыз өзгеруі, шамамен 230-250 жыл бұрын басталған болатын. Айталық, отарланған елдімекендердің қазақша атауларын орысшамен айырбастау туралы әскери губернатор Г.Меньшиковтың бұйрығы 1774 жылғы 1 қаңтардан орындала бастады.

Қоныс аударушылар қазақ жеріне аяқ басысымен, сол жерге өз тілінде ат қоятын. Сөйтіп, ежелгі *Ащыкөл, Тұщыкөлдер – Горькое, Пресное* болып шыға бастады.

Мысалы, қазіргі *Мамлют* ауданының орталығы *Мамлютка* қаласының атауы жөнінде мынадай мағлұматтар анықталды.

Ресей империясының 1822 жылғы «Сібір қазақтары жөніндегі» Жарғы бойынша Қазақстанның солтүстік өңіріндегі әкімшілік өзгерістердің заңды жалғасы ретінде 1824 жылы 29 сәуірде Көкшетау сыртқы округі құрылды. Округ құрамына кіретін қазақтар алдымен «Ақ патшаға» адалдық анттын беруге тиіс болды. Ол үшін орыс әкімшілігінің өкілдері Көкшетауға өздерімен бірге бірнеше татар молласын ала келген. Олардың ішінде бұл өңірмен Абылай заманынан бұрыннан қарым-қатынасы бар, мал саудасымен айналысатын Усман Мәулітов деген молла да болған. Көкшетау дуанының аға султаны Ғұбайдолла Уәлиханұлы Усман молланы бала оқытуға шақырып, қоныс беруге уағдаласады. Сол Усман Мәулітов 1830 жылғы наурызда Рысай-Атығай болысының аумағына көшіп келеді. Оған Есіл өзенінің жағасында, Новоникольск рудутынан қырық шақырым жердегі «Тасыбек тоғайы» деген жерден үй салуға, Қарағаш деген жерден (*Кіндікті, Талдықөл, Жалтыркөл маңайы*) пішен дайындауға жер кесіліп беріледі.

Алғашқы 4 жылда Мәулітовтер үш үй салып алады. Ірі қара өсіріп, кәсіппен айналыса бастайды. Усман мектебінде қазақтың елу баласы дәріс алады. Бұл елді мекеннің салынуына байланысты архив құжаттарында ел ағасы Шана (неемесе Шона), оның інілері Сүйік және Мәтен Онышевтар, Кәмәл Жұматай, Табылды Тасыбеков деген адамдардың есімдері аталады. Тасыбек тоғайының алты шақырым жерде Шаңырақ қарасу деген көл аты кездеседі.

Жылдар өтіп, бұл елді мекеннің аты Мәуіліт, орысшасы *Мамлютка* болып өзгеріп кеткен.[3, 56 б.]

Жер-су атын өзгерту – жай әуесқойлық емес, сол маңайда бұрын ешқандай халық мекендемеген, демек иесіз жерге қазық қағуға болады деген жымсықы саясатпен әдейі жасалған шара екені мәлім. Сонымен қатар, қазақы атаулардың өзінің транскрипциясын өзгертіп, адам танымастай қалыпқа түсіргендікті де қосу керек. (Мысалы, *Шабакты – Чебачье, Тереңкөл – Торангул, Тоқыш – Токушино, Асан – Асаново* т.с.с.) [3, 56 б.]

Кеңестік дәуірде колхоздастыру, тың игеру науқандарына байланысты өңірдің байырғы елді мекендерінің атаулары аяусыз өзгертілгенін айтып жеткізу мүмкін емес. Оған қоса қызыл империяның саясатына сай, идеология мүддесіне орай ешқандай мәні жоқ, даңғаза қазақша атаулар енгізілді. «Жаңа тұрмыс», «Алғабас», «Жаңа талап», «Жаңалық», «Орталық», «Бірлік», «Мәдениет» т.б. атаулар бұрынғы тарихи топонимиканы ел санасынан өшірді, басқасы жаппай орысша болып кетті. [3, 58 б.]

Артына өлмес жол мұра қалдырған Шал ақын, Сегіз Сері, Үкілі Ыбырай өскен өңір. Ақ қайынды, көгілдір көлді өлкенің жасампаз еңбек адамдарын Мағжан Жұмабаевтың, С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтің, Н.Шуховтың, Павел Васильевтің өз шығармаларының арқауы етті. Есіл өзені — облыстың ең басты су арнасы. Кеңес дәуірінде «Есіл» атауы «Ешим» болып бұрмаланып келді. Есіл өзені Сарыарқа жері, Қарағанды облысындағы Нияз тауынан басталып, Омбы облысындағы Усть-Ишим селосы тұсында Ертіс өзеніне құяды. Жалпы, ұзындығы 2450 шақырым, Қазақстандағы ұзындығы 1719 шақырым. Ресейдің Түмен, Омбы облыстарынан өтеді. 1950 жылдардың ортасында Есілде кеме жүзген. Есіл бойында Астана, Есіл, Қызылжар қалалары орналасқан. Есіл өзені бас қаланы қақ бөліп ағып жатыр. Өзен атауы көне түркі тілінде «көк» деген мағынаға ие. «Есіл» сөзі «ер, сөз, дерт» сөздерінің мағыналарын күшейтуге қолданады. Осыған байланысты «есіл дүние ысырап болды», «есіл ер-ай!» «саған қор болған есіл ат», «тыңдамасқа айтқан есіл сөз» деп айтылады. Мағынасы «айхай, әттең, дариға, қайран, шіркін» сөздеріне жақын болғаны тегін емес. Есіл өзенінің атауы қазақтың «есіліп, бұралып ағады» деген анықтамасына толық сай келеді.

Сабит Мұқановтың «Есіл бойында» әңгімесінде Есілдің тамылжыған тамаша табиғатты суреттелген, үйірер жеміс-жидегі, шалғыны, сағымы да көз алдымызға елестеп, көңілді жадыратады. Ал Есіл өзені тасуға бейім екені әңгіме ішіндегі ән сөздерінде айтылған:

Есілтасып барады жардан асып,
Қар жауды жаңбырмен араласып,
Ауылымның тұсында ақша шатыр,
Ашуланып кетті де біздің батыр.

Атақты Асан қайғы бабамыз желмая мініп желдіртіп, Сарыарқаны аралап жүргенде, әр жерге байланысты сын-толғауын айтқан екен. Ұзын аққан Ертісті көргенде: «Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас. Сиярдың мүйізі, доңыздың құлағы шығып тұрған жер екен», - депті. Ал Есіл өзенін көргенде: «Жары мен суы тең, жарлысы мен байы тең болатын жер екен», - депті. Тіпті осы өңірді жаз жайлауына, қыс қыстауына айналдырған, әділдігімен үш жүзге аты жайылған Жабайұлы Тоқсан би: «Есілдің арғы бетіндегі Қарауыл төбеге жерлеңдер. Түбінде осы жер тоғыз жолдың торабына айналады. Сонда ұрпағым еске алар» деп, ұрпақтарына өсиет қалдырған екен.

Зарқын Тайшыбай білікті зерттеуші, елге танымал үлкен ғалым ономастика мәселелеріне арналған «Атамекен атаулары» еңбегінде жазған:

Облыстағы жер-су атауларының, қазіргі жайына көз салсақ, «Ново-жаңа» деп басталатын 39 топоним бар екен және олар түгелге жуық, елді мекендер, тек бір көл мен бір төбешіктің ғана «жаңа» екені байқалады. Осыған керісінше «старо-ескілердің» саны 15, бұлардың екеуі ғана қоныстар. Қалғаны көлдер, батпақтар, күрөзектер.

Бұл арада ұлттың талғамы, ұлттың ерекшеліктерге ғана тән сараптау және екшеу үрдісінен жаңылмайтын мінез байқаймыз. Яғни, топонимдерден халықтың тұрмысы, этномәдени тіршілік салты жаңылмай, көрініс тапқан.

Мысалы, *Шешемтүскен, Төлепбергентауған, Қарыққұдық, Қойсойған, Қояншықпас, Талдықыстау, Болысқыстаған, Атабайдың Қаратерегі, Сарқанның Орағашы, Құлтуманың шілігі* т.б. басқалармен шатастыруға болмайтындай, нағыз қазақы құдықтар, қыстаулар, теректер, шіліктер екенін қиналмай танымыз [3, 234 б.]

Біздің Петропавлда халық топонимикасы да ерекше тараған. Сонымен қатар ол қаланың кең аумағын да, шағын объектілерін де қамтиды: *Жұмысшы, Былғары зауыты, Заречный, Солтүстікшағын* аудандары. Жеке атаулар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, жүздеген жылдар жадында сақталады, бірақ аз өмір сүргендері де бар.

Ежелгі және солтүстік халық топонимі-қалада болған тайга аңшыларының факториясы. Ол XIX ғасырдың ортасынан 1934 жылға дейін болған. Мұнда аң терісін (ақ түлкі, бұлғын, тиін және т.б.), сондай-ақ тайгалық аңның терісін (аю, сілеусін, қасқыр, түлкі және т.б.) айырбастау және сату үшін келген ханты-мансиялық аңшыларды қабылдады. Сол факторияның іздері Булаев тас жолы бойында жыртылды және орман алқабының жасыл желектері жайқалып өсті. Мещанский – «мещанин» сөзінен, яғни «қала тұрғыны» дегенін білдіреді. XIX ғасырда Мещан орман қазіргі ЖЭО-2-ге жетті. Қазір мұнда шілік пен шоқ тоғайлар ғана қалды.

Жұмысшы кенті. Вокзалдың алдында, жол жүру жолдары мен қамыс батпақтарынан кейін Жұмысшы кентінің төрт қысқа көшелері орналасқан. Негізінен, онда темір жол торабының білікті кадрлары: паровоз жүргізушілері, кондукторлар, мамандар мен жұмысшылар қоныстанды. Соғыс жылдарында (1941-1945 жж.) елдің батыс аудандарынан көшірілген қоныс аударушылардың келуі есебінен жұмысшы кенті аса қарқынды өсіп, кеңейді. Бүгінгі күні Жұмысшы кенті 1936 жылмен салыстырғанда он есе өсті. Ұшқыш-ғарышкер, екі мәрте Кеңес Одағының Батыры В.А. Шаталов сол ауданда туып, соғыс жылдары оқыды.

Есілдің сол жағалауы да зерттеуден тыс қалған жоқ. Мұнда екі поселкі: *Былғары зауыты және Заречный* орналасқан. Сол жағалаудағы алғашқы қоныстар-маусымдық жұмысшылары болды. Олар жергілікті кәсіпкерлерге жалданып, көлдердің және су құймалардың суық суында, жүн, ішектерді, қойлардың терісін және мал шаруашылығының басқа да өнімдерін жуумен айналысты. Артель жұмысшылары уақытша салған қораларда, жер үйлерде, шалаштарда көктемнен бастап күзге дейін тұрды. Ал кейбіреулері осы жерде тұрақты тұруға жайғасты. Мұнда бір мезгілде мал сою, сабын қайнататын жұмысшы адамдардың ондаған қоныстары пайда болады. 1834 жылы Зенков Былғары зауыты құрылысының басталуымен тұрақты тұрғын шағын аудан пайда болды.

Заречный да жартылай салынған жер үйлер мен қаланың лас, шеткері, қара түкпірлері негізінде пайда болды. Оны қылмыстық-арестандық элементтердің жер аударылып келіп қонысы деп атай бастады. XX ғ. 30-40 жылдарына дейін мұнда баспанасыз, құжатсыз, тақыр кедейлер тұрды. Кейіннен әскери команданың казармалары мен қамаудағыларды ұстау аймағы, офицерлік және басшы құрамның үйлері шағын ауданға айналды. Қаланың кейбір атауының тарихы ерекше.

Черемушки. Мәскеуден әкелінген термин. Соғыстан кейін бұрынғы елдің астанасында халықты тұрғын үй құрылысына тарту идеясы пайда болды. Мәскеуліктердің бұл идеясын көптеген қалалар қолдады. Петропавлда осындай халық құрылыстары пайда болды. Қазір олар қала тұрғындарына қызмет етеді, «хрущевкалар» деп аталады. Жергілікті «Черемушки» ауданы — Интернационал көшесінің бас жағында, № 2 орта мектептің маңында орналасқан.

«*Молодежный*» - құрылыс училищелерінің түлектерімен салынған өздері тұратын үйлердің тобы. Жамбыл көшесіндегі бұл үйлерде осы күнге дейін тұрғындар өмір сүруде.

Бензострой - бейресми атау. Ол қаланың шығыс бөлігіндегі темір жол бойындағы бірнеше көшелерді біріктіреді.

Солтүстік Қазақстан облысында 3 мыңнан астам көл бар, олардың алаңы 4800 шаршы километр. Облыс аумағының 3,9 пайызын алып жатыр.

Көлдердің атауларында түркі және славян гидронимдері басым. Көбіне оларда судың бір белгісі (Горькое, Солёное, Жаманкөл, Ақкөл, Қаракөл, Питное, Жалтыркөл, Қызылсор, Широкое) көрініс тапқан. Өсімдіктер мен жануарлардың атауымен аталған көлдер жиі кездеседі: *Текекөл, Камышиное, Рогозянка, Волчье, Собачье, Кобылье, Қоянды* көл.

Солтүстікқазақстандық көлдердің орташа аумағы бір шаршы километрге тең – мұндай су көздері 10 пайыздай. Аумақтары 750,3 шаршы километрден 29,8 шаршы километрге дейін бірте-бірте кему беретін кейбір көлдердің тізімі: *Сілетітеңіз, Әлкен Қарой, Шағалалытеңіз, Теке, Кіші Қарой, Қалибек, Имантау, Алабота, Қақ, Әлкен Торангүл, Меңгесер, Шалқар, Становое*. Айдындардың тереңдігі әртүрлі. Мәселен, Шалқардың тереңдігі 15 метр. Жақсы Жалғызтау – 10,3 метр, Имантау – 10, Меңгесер – 0,8 метр, Көпшілігінің тереңдігі – 1,5-2,5 метр. Су көлемі айдынның аумағына, тереңдігіне және жыл мезгіліне байланысты. Осы көрсеткіш Шалқар көлінде орта есеппен 267,0 миллион текше метрді, Меңгесерде 16,4 миллион текше метрді құрайды.

Көлдер қамысқа, су өсімдіктеріне, шымтезек шөгінділеріне бай. *Жаманкөл, Меңгесер, Снежинка-Кривое* көлдерінде емдік лай бар.

Жер-су атаулары – халық қазынасы, өткен өмір айнасы. Халқымыздың «Өткенінді білмейінше, болашағыңды болжай алмайсың» деген сөзі тегін айтылмаған.

Тұңғыш Президентіміздің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында көтерілген «Туған жер» бағдарламасы арқылы шынайы патриотизмді қалыптастыру болып табылады. Елбасымыз қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары басшыларымен сұхбатында: «...Қазақта «Жеріңнің аты-еліңнің хаты» деген сөз бар. Халық жерге ат қою арқылы елінің тарихын да жазып отырған. Тәуелсіз мемлекеттің бір белгісі оның ұлттық нышандары десек, сол ұлттық нышандар елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың аттарынан да көрініп тұруға тиіс...», - деген сөзі көңілімізден шықпаны хақ.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 2017 жылы 12 сәуір.
2. Т. Жанұзақ Тарихи жер-су аттарының түптөркіні, Сөздік-словарь ЖШС Алматы, 2010, 354 б.
3. Г. Ахметжанова, С. Мәлікова, К. Оспанов, З. Тайшыбай Атамекен атаулары, издательство Северный Казахстан, Петропавл қ., 2015, 338 б.
4. Қалиев Ғ. Тіл білімінің терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Сөздік-словарь, 2005. - 439 б.
5. Б. Дияров Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана, 2013, 19 б.
6. <https://el.kz/kz/news/archive/content-12129>
7. polis.mypiter.kz История Петропавловска

ӘОЖ 94(574)

ТАРИХЫ ТЕРЕҢ ТАРАЗ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Ермекқызы А.

(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Рухани жаңғыру тек бүгінгі басталатын жұмыс емес. Бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқарылғанын Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты